తాజ్‌మహల్

మీ అందరికీ తెలిసిన తాజ్‌మహల్ గురించి కాదు నేనిప్పుడు చెప్పబోయేది – ముంతాజ్, షాజహాన్‌ల అమరప్రేమ, ఎర్రటి సాయంకాలపు ఆకాశాన్ని ధిక్కరించే తెల్లటి స్వచ్ఛమయిన రెండు మనస్సులకు అభిజ్ఞ, అపూర్వ ప్రేమానురాగాలకు అమూల్యమైన ప్రతీక, చరిత్ర చెక్కిలిమీద ఘనీభవించిన అందమైన కన్నీటి చుక్క – యీ తాజ్‌మహల్ గురించి కాదు నేనిప్పుడు చెప్పదలచుకొన్నది –

ఆగ్రా ప్రయాణాన్నీ, ఓ వర్షాకాలంలోని 24 గంటల అనుభవాన్ని గుర్తు తెచ్చుకున్నప్పుడల్లా జ్ఞాపకం వచ్చేది– బూడిరంగు ఆకాశం, పాలరాతి కట్టడపు ఔన్నత్యం, యమునానది నిండుతనం కాదు – ఓ చిన్న పూరిగుడెసె, ఎర్రకోట మలుపులో ఓ మురికి పేటకు వందగజాల దరంలో దట్టంగా పెరిగి చెట్లూ, నందలాల్, వాడి పొట్టి భార్య, ఓ కుంటి గుర్రం, ఓ పాత గుర్రబ్బగ్గీ – ఇవీ గుర్తుకొస్తాయి.

ప్రపంచ అద్భుతాల్ని నవాబుల కళాభిరుచితో, ధనంతో ముడిపెట్టక మనస్సు విశాలత్వంతో, ప్రేమ ఔన్నత్వంతో కొలిస్తే నేను చూసిన తాజ్‌మహల్ ప్రపంచ అద్భుతాల్లో ఎనిమిదవది అయితీరుతుంది.

ఇది మరో తాజ్‌మహల్ – దీని గురించే నేనిప్పుడు చెప్పబోతున్నాను.

* * * *

ఆరోజు దురదృష్టం వరించిన లోభి హృదయంలాగ ఆకాశం బ్రద్దలయి ధారాపాతంగా వర్షిస్తోంది. కొత్తగా ఆగ్రాకి రెండు టాక్సీలు వచ్చాయని, వచ్చినప్పట్నుంచీ నాకు అర్థం కాని భాషలో గైడ్ పోరుతున్నాడు. కాని మేము దిగిన హోటల్ మేనేజరుకి నందలాల్ అంటే సానుభూతిలాగుంది. ముసిలిగుర్రం వెనక బండిమీద చలిలో ముడుచుక్కూర్చున్నవాడిని అతనే మొదట పరిచయం చేశాడు. నవ్వితే పళ్ళు ఎత్తు. నన్ను ఆశగా చూస్తూ వంగి వంగి సలాములు చేశాడు. వీడయితే మీకు కుక్కలాగ సలాములు చేస్తాడు. వీడు ఈ వూరికి తాజ్‌మహల్ అంత పాతవాడు – తీసుకుపోండి –" అంటూ వచ్చీరాని తెలుగులో చెప్పాడు మేనేజర్. వచ్చినప్పట్నుంచీ వీలయినంత ఘోరమయిన తెలుగులో మాట్లాడుతూ తాను తెలుగువాడినని నాకు హామీ యివ్వబోతున్నాడు. "నువ్వు కాకపోయినా యీ హోటల్ మారనులే" అంటే పళ్ళన్నీ కనిపించేలాగ నవ్వుతాడు–

నందలాల్‌ని చూశాను. మాసిన నీలిరంగు తలపాగా, నల్లచారల కోటు, మిణుకుల వరకూ ఎత్తికట్టిన పంచె, పల్చటి మీసాలూ. ఆరోజు వాడి గుర్రబ్బగ్గీని ఉపయోగించే నా నిర్ణయం మీద జీవితమంతా ఆధారపడినట్టు ఆశతో చూస్తున్నాడు. ఆ వూరంతా వాడికి కొట్టినపిండి గావును. మంచి నీళ్ళ ప్రాయంగా స్థలాల పేర్లూ, వాటి ప్రాశస్త్యం చెప్తున్నాడు. మాట్లాడుతుంటే చిన్న నత్తి ఉన్నట్టు అనిపించింది. మధ్య మధ్య ఆగుతూ, ఏదో ఆలోచనతో నిలిచిపోయిన ముఖం పెట్టి, నాలిక సరిచేసుకొని మరోమాట పేరుస్తాడు– రాజకీయ నాయకుడిలాగ. మనదేశంలో మంత్రి కావలసిన అర్హతలున్న మనిషి – యిన్ని వందల మైళ్ళ దూరంలో గుర్రబ్బగ్గీ తోలుకుంటున్నాడని దిగులేసింది!

ఇదంతా మా ఆవిడ గమనిస్తున్నట్టుందిగావును. మెల్లగా నా పక్కకి వచ్చి "పోన్లెండి, వాడినే బండి కట్టమనండి. నెమ్మదిగా ఊరంతా తిరిగి రావచ్చు" అంది. ఆవిడ మాటలు అర్థం కాకపోయినా, ధోరణి అర్థం చేసుకున్నట్టున్నాడు. ఆమెకి వంగి వంగి సలాములు చేస్తున్నాడు. సేవకులకు వరాలిచ్చిన రాణిలాగ మా ఆవిడ చిరునవ్వు నవ్వుతోంది. 'సరే, రా' అన్నాను. అంతే విన్నాడు. మరి అక్కడ నిలబడలేదు. ఏదో పేరు పెట్టి పిలుస్తూ ఒక్క అంగలో హోటల్ ద్వారం దాటి పరిగెత్తాడు. పెళపెళలాడే ఎండలో నిర్లక్ష్యంగా నడిచినట్టు వర్షంలోనే నడుస్తూ పోయి గుర్రాన్ని సిద్ధం చేస్తున్నాడు.

ఉత్తరాదివాళ్లే చేసిన దక్షిణాది యిడ్లీ తిని, మా మేనేజరు మంచితనాన్ని నంచుకొని వసారాలోకి వచ్చి నిలబడేసరికి గుర్రబ్బండీ సిద్ధంగా ఉంది. ముందు జీవితానికంతా రక్షణ లభించినంత ప్రశాంతంగా, నిర్మలంగా ఉంది నందలాల్ మొహం. ఈ సారి వాడిపక్కనే మరెవరో ఉన్నారు. చూశాను. నల్లగా, పొట్టి విగ్రహం కనిపించకుండా ముక్కున పెద్ద వెండి ఆభరణం. వర్షంలో కూడా కరిగిపోకుండా నుదుటిన పెద్ద బొట్టు. మేం దగ్గరికి రాగానే ముఖమంతా చీర లాక్కొని వయ్యారంగా వొంగి వొంగి సలాములు చేసింది. నవ్వుతూ 'మేరీ బీబీసాబ్' అని పరిచయం చేశాడు నందలాల్. బండి చుట్టూ దళసరి కేన్వాసు చుట్టాడు.

అయినా ఏదో మూలనుంచి అవాంఛితమయిన జ్ఞాపకంలాగ వర్షం లోపలికి తొంగి చూస్తోంది. మధ్య మధ్య ఖాళీల్లోంచి నేరస్థుడి అంతరంగంలాగ రొజ్జగాలి కొరుకుతోంది.

వర్షంలో స్నానం చేస్తున్న నందలాల్‌కీ, వాడి భార్యకీ ఇదేం పట్టినట్టు లేదు. సాయంకాలానికి మేమిచ్చే డబ్బుతో రోజు గడుస్తుందన్న వేడి ఆలోచన ఆ చలిలో వాళ్ళిద్దరినీ బ్రతికించినట్టుంది.

ఒకటి రెండు వీధులు దాటగానే ఇరుకు సందుల్లోకి వచ్చింది బండి. విజయోత్సాహపు చిహ్నాల్ని మిగిల్చిన ఒక మహాసామ్రాజ్యపు మహానగరంలో బ్రతుకుతూ జీవితం మీద విజయాన్ని సాధించలేని ప్రజలు వీళ్ళు. ఆగ్రాలో మేం చూసిన మొదటి దృశ్యమే అది. అక్కడి రాజులు రాజ్యాల్ని జయిస్తే వీళ్లు జీవితంతో పోరాడి పీగిపోయారు. బీదరికంలో సంఘీభావం పెరుగుతుంది గావును. ఆ చలి ఉదయాన్ని అక్కడా అక్కడా కుంపట్ల చుట్టూ మనుషులు కూర్చొని ఆప్యాయంగా పలకరించుకొంటున్నారు. విచిత్రం! ఎక్కడ చూసినా ముసిలి వాళ్లే – పాదుషాల అధికారం, ఆజమాయిషీల క్రింద నలిగిపోయి, వాడిలిపోయిన పాత జ్ఞాపకాల్లాగా ఉన్నారు. నిన్నితే ఖరీదయిన విస్కీ సీసాలో మిగిలిపోయిన చివరి ఘాటువాసనలాగ, ఎప్పుడో గొప్పగా బ్రతికిన రోజుల ఛాయలు కనిపిస్తాయి ఆ ముఖాల్లో. వాళ్ళకి ఎటువేపు తాజ్‌మహల్ ఉందో గుర్తు లేదు. ఎర్రకోటలో గబ్బిలాలు ఉన్నాయో, ప్రభుత్వం ఏర్పరచిన పురావస్తు ప్రదర్శనశాల ఉందో తెలీదు. యమునానది వేగాన్ని మరిచిపోయి, గమనాన్ని మార్చుకొన్నదేమో అర్థం కాదు. పాత సంస్కృతికి చిహ్నాలుగా, ఆ నగరంలోని శిథిల సమాధుల వరసలో చివరగా మిగిలిపోయిన గుర్తులు వాళ్లు.

ఆశగా రొట్టెలుతినే ముసిలివాళ్ళ బృందం ముందు బగ్గీ ఆపమంటే విరగబడి నవ్వాడు నందలాల్. 'ఇక్కడేముంది సార్ – ఇప్పుడేం లేదు – ఒకప్పుడు పాదుషాల కాలంలో – ఈ వీధుల్లో రత్నాలు అమ్మేవారట –"

ఇప్పుడక్కడ చార్‌కోల్ దుకాణం, చేతికర్రల షాపు కనిపించాయి. ఈసారి నవ్వడం నావంతయింది.

మళ్ళీ బగ్గీ కదిలింది. వర్షం యీసారి ఎక్కువయింది. ఇంటి రేకుల మీద పడి తాగుబోతు పేలాపనలాగ వినిపిస్తోంది. రాజుల తీవ్రతకు తట్టుకొని నిలిచిన ప్రజలు ఈ వర్షం తీవ్రతని లక్ష్యం చేస్తున్నట్టు లేదు.

బండిని ఏదో వంతెన దాటిస్తున్నాడు నందలాల్ – వంతెన క్రింద ఎర్రటి నీటి ప్రవాహం ఏమిటని అరిచాను లోపల్నుంచి. 'జమ్‌నా' అంది వాడి భార్య. గొంతు నిర్మలంగా, నిండుగా ఉంది. మా క్రింద పారుతున్న ఎర్రటి నదికూడా అంత నిండుగానూ ఉంది. కరుణాపూరితమయిన ఋషి అంతరంగంలాగ ప్రశాంతంగా ఉంది. ప్రాపంచిక చింతలను వెక్కిరించే స్థితప్రజ్ఞుడి చిరునవ్వులాగ, మీది నుంచి కురిసే వర్షాన్ని జీర్ణించుకుంటూ నిలిచిన ఎర్రటి నీరు ప్రవాహగమనం అలసిన బాలింతరాలి నడకలాగ ఉంది.

"ఇక్కడి నుంచి తాజ్‌మహల్ కనిపిస్తుంది సాబ్ – చూడండి" అన్నాడు నందలాల్.

అటు చూశాను. మసకవేసిన ఆకాశం మీద బద్ధకంగా, కదలలేని మబ్బుతునకలాగ– దూరాన ఓ కట్టడం కనిపించింది. అదే తాజ్‌మహలే అయిఉంటుందనుకున్నాను.

తరువాత వరసగా చాలా కట్టడాలు చూపించాడు నందలాల్. 'ఇత్‌మదుద్దౌలా' అనే ఒక్కపేరే యింకా గుర్తుండి పోయింది. వచ్చి పోయే యాత్రికుల ఔదార్యం మీద తమ ఉపాధిని ఏర్పరచుకొన్న బీద మహమ్మదీయుల దిగులు కళ్లు కూడా యింకా గుర్తున్నాయి. ఆ తర్వాత దయాల్బాగ్ తీసుకు వెళ్ళిన గుర్తు.

దట్టమైన చెట్ల మధ్య నుంచి గతుకుల రోడ్డు వెంబడే నడిపించి మరోగంటకి ఎర్రకోట దగ్గర ఆపాడు. ఆగ్రా అంటే తాజ్‌మహలె గుర్తు మా ఆవిడకి. ఇవన్నీ చాలా విసుగ్గా ఉన్నాయి. అరణ్యమంతా పరుగుతీసి, యింక కాలు కదపలేక ఆకలితో, అలసటతో నిలిచిపోయిన ఖడ్గమృగం శరీరంలాగ కనిపించింది ఎర్రకోట. ఆ మసకవెలుగులో మరీ దూరానికి–వర్షం తాకిడికి నలిగిపోయిన కాగితం పడవలాగ కనిపించింది.

లోపల మెట్లెక్కుతూ తనకు తెలిసిన ధోరణిలో వర్ణించడం ప్రారంభించాడు నందలాల్. వాడిపక్క వినయం, సిగ్గు, చలితో కుంచించుకుపోయిన వాడి భార్య. అంత చలిలోనూ మా కంటె చురుకుగా అడుగులు వేస్తూ ముందుకు వురుకుతున్నాడు. వాడిని చూస్తూంటే చరిత్ర చేతుల్లో నలిగి పోయిన మొగలాయి సంస్కృతికీ, జీవితం చేతుల్లో నలిగిపోయిన నందలాల్‌కీ తేడా లేదనిపించింది. గది నుంచి గదికి తిప్పుతూ చివరకి పాదుషా శయనాగారాన్ని చూపించాడు నందలాల్. రాజవంశాన్ని దీవించే పెద్దముత్తయిదువలాగ అక్కడికి యమునానది కిటికీలోంచి కనిపిస్తోంది. ఈ గదిలోనే పాదుషాల ముందు చరిత్రకి నాంది జరిగింది. ఇక్కడే పాదుషాల విలాసాలకు బీద ప్రజల చరిత్రలు శిథిలమయిపోయాయి. ఈ గదిలో గడిచిన ఒక అమృతక్షణంలోనే ముంతాజ్ ఒక ప్రపంచ అద్భుత నిర్మాణానికి భర్త దగ్గరనుంచి వరాన్ని పుచ్చుకొంది. ఇన్ని శతాబ్దాల తర్వాత ఒక బీద గుర్రబగ్గీ వాడూ, ఒక సామాన్య రచయితా తమ ఆలోచనల్ని యిక్కడ పంచుకొనే అదృష్టం లభించింది. మళ్ళీ యీ క్షణం రాదు. అందుకని నందాలాల్ అటు తిరగ్గానే మా ఆవిడని ఒక్కసారి చేతుల్లోకి తీసుకుని ముద్దు పెట్టుకున్నాను. తెల్లబోయి ఆశ్చర్యంగా చూస్తే, "ముంతాజ్ షాజహాన్ అమరప్రేమకు పునాది యీ గదిలోనే పడింది. ఆ ప్రేమకి మన శ్రద్ధాంజలి యిది – నడువు" అన్నాను. ఆవిడ ఒకటే నవ్వు.

ఎర్రకోటనుంచి తాజ్‌మహల్ స్పష్టంగా కనిపిస్తోంది. షాజహన్ వృద్ధాప్యంలో కొడుకు అతణ్ణి బంధించిన గదిలోంచి యింకా విచిత్రంగా కనిపిస్తోంది.

కొడుకు అలా బంధించకపోతే యమునకి అవతలి ఒడ్డున నల్లటి పాలరాతితో మరొక తాజ్‌మహల్ వెలిసేదని నందలాల్ వివరిస్తున్నాడు. నాకు మాత్రం ఆ ప్రమాదం జరగనందుకు ఎంతో సంతోషం కలిగింది. తండ్రి ప్రయత్నాన్ని మధ్యలోనే ఆపివేసిన

కొడుకు అభిరుచిని మనస్సులోనే అభినందించాను. మహాద్భుతనిర్మాణం ప్రక్క అలాంటి నిర్మాణాన్నే చేయబూనడం దానిని అవమానించినట్టే అవుతుంది. అప్పుడే విరిసిన గులాబిపువ్వు పక్క మరొకటి లేనప్పుడే దాని గొప్పతనం. పునరుక్తి నవ్యతను చంపేస్తుంది. మేర్లిన్ మన్రో పక్క అలాంటి మరొక అందకత్తెను నిలిపితే అందానికి అన్యాయం చేసినట్టే. ప్రపంచంలో ఒకేఒక తాజ్‌మహల్ ఉండాలి – దానికి సాటి మరొకటి ఉండకూడదు – అన్న ఉద్దేశమే ఔరంగజేబు చర్యకు కారణమై ఉంటుంది.

మళ్లీ గుర్రబ్బగ్గీలో ప్రయాణం సాగించాం. మేం ఎదురు చూస్తున్న క్షణం వేపు గుర్రం పరిగెత్తుతోంది. మా ఆవిడకి ఒకటే ఆత్రుతత. అప్పటికి అపరాహ్నం దాటింది.

తాజ్‌మహల్ ప్రాంతంలోకి బండీని తీసుకువచ్చి ఆపాడు. హోరున వర్షం. ఎదురుగా పదిగజాల్లో ఉన్న వస్తువుకీ మాకూ మధ్య బూడిదరంగుతెర జారినట్టు ధారలుగా కురుస్తోంది.

"ఆ మలుపు తిరిగితే తాజ్‌మహల్ కనిపిస్తుంది సాబ్. ముందుకు బండి పోనివ్వరు. అక్కడ గైడ్స్ ఉంటారు. చూసిరండి. మేం భోజనం చేసి సిద్ధంగా ఉంటాం" అన్నాడు నందలాల్ వాడి భాషలో.

సరిగ్గా ఆ క్షణంలో అందరూ ఆకలిని మరిచి ముందుకు సాగితే, నందలాల్‌కి యిప్పుడు ఆకలీ, విశ్రాంతీ గుర్తుకొచ్చాయి. మనకి ప్రపంచంలోకల్లా అద్భుతదృశ్యం వాడికి దైనందిన గమ్యస్థానం. మనకి వినోదయాత్ర, వాడికి జీవనాధారం. తాజ్‌మహల్ వాడి జీవితంలో ఒక భాగం, చరిత్ర వాడికి ఉపాధి.

అటువేపు చూసే ఉత్సాహం కూడా చూపలేదు నందలాల్. నేను బండి దిగగానే రొట్టెలమూటతీసి బండిలో పరుచుకొని వాడూ, భార్యా ఆప్యాయంగా తినడం ప్రారంభించారు.

ఆక్షణంలో ఆ అద్భుత దృశ్యాన్ని చూడడానికి మేము వర్షంలో ముద్దయిపోయాం. అన్ని దేశాల వారూ, అన్ని రాష్ట్రాలవారూ అక్కడ కనిపిస్తున్నారు. ఒక అపూర్వమయిన అనుభవాన్ని పొందాక ఏర్పడే నిర్లిప్తత, నిశ్శబ్దం – వారి కళ్ళలో ద్యోతకమవుతోంది. అన్ని మతాలూ, అన్ని భావాల సామరస్యం కళాసృష్టిలోనే సాధ్యమవుతుందిగావును. క్రైస్తవునికీ, మహమ్మదీయునికీ భూపాలరాగం ఒకేవిధంగా వినిపిస్తుంది. పికాసో చిత్రం, టాగూర్ గీతాంజలీ ఒకే విధమయిన భావప్రేరణను కలిగిస్తుంది.

నాకంటె మా ఆవిడ తొందరగా అడుగులు వేస్తోంది. తిరగవలసిన మలుపు తిరిగాం. మనస్సూ కళ్ళూ ఒక అన్యోన్యమయిన ఆనందానికి సిద్ధపడుతున్నాయి. కాని యిదేమిటి! – వర్షపుధారల వెనక ఒక జేగురు రంగు కట్టడం కనిపిస్తోంది. పాతజ్ఞానం సాక్ష్యంతో దాన్ని తాజ్‌మహల్‌గా పోల్చుకున్నాను. వెలిసిపోయిన జ్ఞాపకంలాగ, నిర్లక్ష్యానికి గురి అయిన సంస్కృతీ చిహ్నంలాగ ఒంటరిగా కనిపించింది. ఆ క్షణంలో ఎవరేనా దగ్గరికి వచ్చి "ఇది తాజ్‌మహల్ కాదు" అని చెవిలో అరిస్తే బాగుణ్ణనిపించింది. "నల్లనివాడు పద్మనయనంబుల

వాడు" అని చదువుకొని, మనస్సులో మహోన్నత స్వరూపాన్ని ఊహించుకొన్నాక సినిమాలో లోతుకళ్ల నీలిరంగు కృష్ణుడిని చూసినట్టు నా ఊహలో తాజ్‌కీ, దీనికీ పోలికలేదు! – ఊహ ఎంతమోసం చేస్తుంది! కళ కంటె కళాహృదయం ఎంత ఉన్నతమయినది! – సుగుణరూపి అయిన కళకి పెరుగుదల లేదు – నిర్గుణాత్మకమయిన కళా హృదయానికి అవధి లేదు. ఊహలోని తాజ్‌మహల్ ఈ వాస్తవికత ముందు కూలి శిథిలమయిపోతోంది. గోడలు కూలిపోతున్నాయి. ఎదురుగ్గా వున్న తాజ్‌మహల్ నిర్మించినప్పటినుంచీ శిథిలమవుతోంది. నా మనస్సులోని తాజ్‌మహల్ నా ఊహఅంత విశాలంగా, ఉన్నతంగా దినదిన ప్రవర్ధమానమవుతోంది.

మా ఆవిడ మాత్రం నోరు చప్పరిస్తూ "ఆహా! ఎంత బాగుంది" అంటోంది. ఊహకూ వాస్తవికతకూ రాజీ కుదుర్చుకొన్న అదృష్టవంతురాలామె. అక్కడున్న అందరి అదృష్టవంతుల మధ్య నా దురదృష్టాన్ని ప్రకటించుకోవడం యిష్టంలేక, నిశ్శబ్దంగా తాజ్‌మహల్‌ని సందర్శించి వచ్చాను.

నందలాల్ సుష్టుగా భోజనం చేసి మేం వచ్చేసరికి ఒక నిద్రకూడా తీశాడు. వాడిభార్య తాంబూలం వేసుకొంటూ మమ్మల్ని చూసి వాడిని లేపింది. గుర్రాన్ని ఝళిపిస్తూ "ఏం సాబ్, ఎలా ఉంది?" అన్నాడు.

జీవితంలో అన్ని కర్మలనూ ముగించుకొని సన్యాసాన్ని స్వీకరించిన యోగి, సంసారసాగరంలో తల మునకలయిన వాడిని వేసిన ప్రశ్నలాగ వినిపించిందా ప్రశ్న. నేనేం సమాధానం చెప్తేనేం? బాగులేదన్నా చిరునవ్వు నవ్వి మమ్మల్ని క్షమించేంత నిబ్బరంగా ఉన్నాడు. భోజనం తర్వాత మళ్ళీ నందలాల్ హుషారు పుంజుకొన్నాడు. ఇంకా ఏవేవో స్థలాలు చూపించాడు. కాని నాకు మాత్రం ఆ తర్వాత ఉత్సాహం చచ్చిపోయింది.

బేరం చేసినదానికంటె ఎక్కువే ఇచ్చాను వాడికి. వాడూ, వాడికంటె భార్యా సాష్టాంగపడిపోయారు. బీదవాడి సంతోషం ఎంత చవుక! కాని, ఎంత గొప్ప! వాళ్ల కృతజ్ఞతలకి మా ఆవిడకి కళ్ళనీళ్ళేవచ్చాయి. భాష రాదు కాని లేకపోతే వాడి భార్యకి మంచి నేస్తం అయేది. ఆ తర్వాత ఎన్నో వారాలపాటు నందలాల్‌నీ, వాడి పొట్టి భార్యనీ గుర్తుచేసుకొంటూనే ఉంది.

* * * * *

మళ్ళీ పదేళ్ళతర్వాత ఢిల్లీ ప్రయాణం పడింది. ఆఫీసులో నలుగురిని ఢిల్లీలో ట్రయినింగుకి పంపారు. అప్పుడు మళ్లీ ఆగ్రా వెళ్ళాలని మిత్రులంతా తీర్మానించారు. కాని, ఆ వర్షంలో మసకబారిన కట్టడం, ఎర్రకోట – వీటి జ్ఞాపకాలు, అప్పుడు ఏర్పడిన అభిప్రాయాలూ ఇంకా చెరిగిపోలేదు. అందుకని ఆగ్రాకి మాత్రం రానన్నాను. కాని మిత్రులు మాత్రం వదల్లేదు. "నువ్వొకసారి వెళ్ళావు కనక మాకు సులువు. పద" అన్నారు. ఊహని చెరిపేసుకోవాలన్న తాపత్రయం, వాస్తవాన్ని చూసిన ఆనందం కన్న గొప్పదనుకుంటాను.

కాని తాజ్ మహల్ చూశాక ఊహని ఊహ ప్రపంచలోనే నిలవనిస్తేనే అపూర్వమయిన ఆనందం ఉన్నదని నిశ్చయానికి వచ్చాను. ఈసూత్రం ప్రకారం చార్లీచాప్లిన్‌తో మాట్లాడడం, గ్రేటా గార్బోను ముద్దుపెట్టుకోవడం, న్యూయార్కు వీధి బార్‌లలో నీగ్రో సంగీతం వినడం నేను చేస్తే చేయను – అవి నాకు అత్యంత ప్రియతమమైనవి కనక.

మొత్తం మీద ఆగ్రా వచ్చాం. అదే మద్రాసీ హోటల్లో దిగాం. అదే మేనేజరు హోటల్లో ఉన్నాం. చరిత్రమారడానికి 10 ఏళ్లు చిన్న వ్యవధి – కాని జ్ఞాపకం మాయడానికి పదేళ్ళు పెద్ద అవధి. నేను గుర్తు చెయ్యకుండానే పోలిక పట్టగలిగినవాడు. ఒక్కడే. నందలాల్! – నన్నుచూడగానే హోటల్ ఆవరణలోకి పరిగెత్తుకు వచ్చాడు. మొహం ఇంతయ్యింది. పదేళ్ళువాడిని చాలా మార్చాయి. జుత్తు నెరిసింది. ఒళ్ళు బాగా వచ్చింది. మీసాలు తీసేశాడు. కనుబొమ్మలు దుబ్బుల్లాగా పెరిగాయి. కళ్ళు ఎర్రగా ఉన్నాయి. తాగుడు ఎక్కువ అలవాటు చేసుకున్నాడు గావును. కాని గొంతులో సౌమ్యత పోలేదు. లేక నామీద గౌరవమేమో అది. "మేమ్‌సాబ్ రాలేదా సాబ్" అన్నాడు. వాడి ముసిలి గుర్రం అక్కడికి కనిపిస్తోంది. మా మిత్రులకి చెప్పాను. వీడయితే మనకన్నీ తీరికగా చూపుతాడని. కాని అప్పటికి టాక్సీలు ప్రబలంగా ఉన్నాయి. మంచి ఇంగ్లీషు వచ్చిన గైడ్‌ని తీసుకుని కారులో పోదాం అన్నారు. వాళ్ళ సంస్కారానికి నందలాల్ మురికి బండి, వాడి భాష అడ్డొచ్చాయి. "వద్దంటున్నారు నందలాల్" అన్నాను. "పర్వానై సాబ్. సాయంకాలం తమ దర్శనానికి వస్తాను. ఒక అరగంట నాతో రండి" అన్నాడు. మేం వద్దన్నామని విచారం లేదు. పదేళ్ళ క్రిందటయితే దిగులు కనిపించేది. ఇప్పుడు నవ్వుతూ ఉన్నాడు. వయస్సు జీవితంపట్ల పిరికితనాన్ని చంపేసి ఒక వేదాంతాన్ని మిగిల్చింది. ఇప్పుడే నిండుగా ఉన్నాడు నందలాల్.

ఈసారి ఎండ వెలుగులో తాజ్‌మహల్ కాస్త మెరుగుగా కనిపించింది. అప్పట్లో కళాసృష్టిని సానుభూతితో అంగీకరించానేకాని ఆప్యాయతతో అనుభవంలో పొదుగుకోలేదు.

సాయంకాలం తిరిగి వచ్చేసరికి నందలాల్ సిద్ధంగా ఉన్నాడు. వేడి కాఫీ తాగి వాడి గుర్రబ్బగ్గీలో బయలుదేరాను. ఇప్పుడు వాడిభాష బాగా అర్థమవుతోంది.

ఉన్నట్టుండి అడిగాను : "నీ భార్య కనిపించదేం?" అంటూ. అంతే! కళ్ళ నీరు కార్చడం ప్రారంభించాడు వాడు. ఆ కథంతా చెప్పుకొచ్చాడు. మూడేళ్లకిందట పోయిందట. అప్పటినుంచీ ఒంటరిగానే బండి నడుపుకొంటున్నాడట. జాలేసింది నాకు. ఆ దంపతుల సమష్టి జీవనం చూసిన నాకు, ఇప్పటి నందలాల్ ఒంటరి జీవితంలో అసమగ్రత కొట్టవచ్చినట్టు కనిపించింది. శిథిలమయిన పాదుషాల గోరీల మీదనుంచి కూడా ధైర్యంగా పయనిస్తున్న మొగలాయీ సంస్కృతీ చరిత్ర, ఇవాళ సజీవ శైథిల్యాన్ని అనుభవిస్తున్న నందలాల్ దగ్గరికొచ్చి ఆగిపోయింది. ఆగ్రా ప్రాచీన సంస్కృతీ చైతన్యంలో నందలాల్ ఒక భాగమయితే, ఇవాళ ఆ చైతన్యం స్తంభించి పోయినట్టే కదా!

"ఎక్కడికి యిలా!" అన్నాను.

"చెప్తాను సాబ్" అంటున్నాడు. అంత దుఃఖంలోనూ వాడిని పలకరించి, వాడి కష్టాలను పరామర్శించిన నా సమక్షం కొంత మనశ్శాంతిని కలిగించడం కనిపెట్టాను. గుర్రబ్బగ్గీ ఎర్రకోట మలుపు తిరిగి, ఓ నూరు గజాలు దాటి దట్టంగా పెరిగిన చెట్ల మధ్యకి వచ్చి ఆగింది. సంధ్య వెలుగు అక్కడికి జారడం లేదు. కాలగమనంతో ప్రమేయంలేని ఒక నిశ్శబ్దం ఆ ప్రాంత మంతటా ఆవరించి ఉంది. మరో పదిగజాలు నడిపించి ఒక చోట ఆపాడు. చుట్టూ శుభ్రం చేసి మధ్యలో తులసికోటలాంటి కట్టడం ఉంది. దానికి ఎర్రరంగు పూశాడు. నిన్నటి పువ్వులు ఎండి గాలికి రెపరెపలాడుతున్నాయి. చుట్టూ బంతి పువ్వుల మొక్కలు పాతి ఉన్నాయి. అతి భక్తితో, వినయంతో అక్కడ మోకాళ్ల మీద కూర్చొని తలవొంచాడు.

"ఇక్కడే సాబ్ నా భార్య పోయింది. మూడేళ్లయింది. నేనీ గుడిసెలోనే ఉంటున్నాను" అంటూ పక్కనున్న గుడిసె చూపించాడు.

దీనంగా ఆర్ద్రంగా ఆ కట్టడం వేపు చూస్తున్నాడు నందాలాల్. విధి విధించిన శాపాన్ని నిశ్శబ్దంగా స్వీకరించి, ఆ ఒంటరితనాన్ని భార్యపట్ల కృతజ్ఞతతో నింపుకొన్నాడు. అప్పటి వాళ్ళ ఆప్యాయత, అన్యోన్యత, పొట్టి భార్య తెల్లటి చిరునవ్వు, ఇద్దరూ కలిసి కష్టాన్ని పంచుకొనే ఒద్దిక – అన్నీ గుర్తుకొచ్చాయి.

ప్రపంచమంతా దీనిని గుర్తించకపోయినా వాడికి అవసరంలేదు. వాడూ, వాడికి నచ్చిన ఆప్తులూ తెలుసుకుంటే చాలు. వాళ్ళ జ్ఞాపకాలలో ఆమెకు అమరత్వం సిద్ధింప చేశాడు. దూరంగా కనిపించే ఉన్నతమయిన కట్టడంలో భార్యపట్ల ప్రేమానురాగాలతోపాటు, ధనం లభింపచేసిన ఠీవీ, దర్పం ఉన్నాయి. ఇక్కడ నిర్మితమయిన ఈ చిన్నకట్టడంలోనూ అంత ఔన్నత్యమూ ఉంది. అంతకు మించిన ప్రేమానురాగాలున్నాయి. కాని వాటితోపాటు బీదరికం యిచ్చిన నిరాడంబరత, విశ్రాంతీ ఉన్నాయి.

అక్కడ విశ్రమించే ప్రేమమూర్తి నలుగురి మధ్యా అనునిత్యం గుర్తింపబడే అదృష్టవంతురాలయితే యిక్కడ విశ్రమించిన నందలాల్ పొట్టిభార్య నలుగురి ప్రమేయంలేని ప్రశాంత సుషుప్తి ననుభవిస్తున్న అదృష్టవంతురాలు. భార్యతో సుఖాన్ని, భార్యలేని దుఃఖాన్ని తనకే మిగుల్చుకొన్న అదృష్టవంతుడు నందలాల్. అల్లంతదూరంలో కనిపించేది ప్రపంచమంతా విస్మయంతో చూసే తాజ్‌మహల్ అయితే, ఇది ఒక గుర్రపుబగ్గీవాడి హృదయాన్ని ఆర్ద్రం చేసే తాజ్‌మహల్.

అప్పటి జ్ఞాపకాలు పునశ్చరణ చేసుకొంటున్నాడు గావును – ఇంకా అటువేపే నిశ్చలంగా చూస్తున్నాడు. తెలియకుండా నాకూ కళ్ళవెంట నీళ్లొచ్చాయి.

"ఇక వెడదామా?" అన్నాను.

"నా కోసం ఇంతదూరం వచ్చారు సాబ్. నాకదే పదివేలు" అని కాళ్ళు పట్టుకున్నాడు.

తిరిగి వస్తూ అనుకున్నాను – ఈసారి నిజమైన తాజ్‌మహల్‌ని చూశానని – ఈ ఆగ్రా ప్రయాణంలో సార్ధకత ఉన్నదనీ.